

## Etbâu't-Tâbiîn Neslinden Gelen Bir Âlim Zaviyesinden İsnad ve İsnadla İlgili Bazı Konulara Bakış: Abdullah b.

### Mübârek'in Yaklaşım ve Katkıları<sup>1</sup>

An Overview of Some Issues Related to Isnād and Isnād from a Scholar  
from the Generation of the Tabā al- Tâbiîn Abdullah b. al-Mubârak's  
Approach and Contributions

### Hamdi TÜRKOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Bilim Dalı  
Asst. Prof., Bayburt University, Faculty of Theology, Department of  
Hadīth

Bayburt/Türkiye

[hturkoglu@bayburt.edu.tr](mailto:hturkoglu@bayburt.edu.tr)

ORCID: 0000-0002-5740-2401

#### Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Ekim / October 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Aralık / December 2023

DOI: [10.53683/gifad.1369708](https://doi.org/10.53683/gifad.1369708)

**Atf / Citation:** Türkoğlu, Hamdi. "Etbâu't-Tâbiîn Neslinden Gelen Bir Âlim Zaviyesinden İsnad ve İsnadla İlgili Bazı Konulara Bakış: Abdullah b. Mübârek'in Yaklaşım ve Katkıları / An Overview of Some Issues Related to Isnād and Isnād from a Scholar from the Generation of the Tabā al- Tâbiîn Abdullah b. al-Mubârak's Approach and Contributions". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 13/25 (Ocak/January 2024/1): 290-320

**İntihal:** Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

**Plagiarism:** This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

**Web:** <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** [ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr)

**Copyright**© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

<sup>1</sup> Bu makale, "Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri" isimli doktora tezinden istifade edilerek üretilmiştir.

## Öz

*Etbâu't-Tâbiîn tabakasından olan Abdullah b. el-Mübârek, hicrî ikinci asırda hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi alanların önemli simalarından biridir. Hadis tarihinin tedvin ve tasnif gibi iki önemli dönemine şahit olan Abdullah b. el-Mübârek, hadis ilminin muhtelif konuları hakkındaki düşünceleri ve telif etmiş olduğu eserleri ile bu dönemin hadis ilminin şekillenmesine katkı sunduğu gibi sonraki dönemde yapılacak çalışmalar için de örnek teşkil etmektedir. Telif etmiş olduğu eserlerin tasnif döneminin ilk ürünleri olması ve bu eserlerin bir kısmının günümüze ulaşması hicrî ikinci asırdaki tasnif anlayışını ve zihniyetini yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir. Diğer taraftan hadis ilminin muhtelif konuları hakkındaki yaklaşımları, ilgili konuların gelişmesi ve şekillenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle isnadın hadis için önemini vurgulaması, râvilerin adalet ve zabtı konusundaki açıklamaları, cerh ve ta'dil alanında râviler hakkındaki değerlendirmeleri bu konuların temelini oluşturduğu söylenebilir. Bu sebeple bu çalışmada İbnü'l-Mübârek'in isnada ve isnadla doğrudan alakalı bazı konulara yaklaşımı tetkik edilecektir.*

**Anahtar Kelimeler:** *Hadis, Abdullah b. el-Mübârek, İsnad, Cerh ve Ta'dil, Râvi.*

## Abstract

*Abdullah b. al-Mubâarak, one of the Taba al-Tâbiîn (followers of the followers), is one of the most influential figures in the fields of ḥadīth, fiqh, and mysticism in the second century of Hijrī. Abdullah b. al-Mubâarak, who witnessed two critical periods of the history of ḥadīth, such as the period of codification and classification, contributed to the shaping of the science of ḥadīth of this period with his thoughts on various subjects of the science of ḥadīth and the works he wrote, as well as setting an example for the studies to be carried out in the following period. The fact that his works are the first products of the classification period and that some of these works have survived to the present day is essential in terms of reflecting the understanding and mentality of classification in the second century of Hijrī.*

*On the other hand, his approaches to various topics of ḥadīth science and methodology made significant contributions to the development and shaping of the related topics. In particular, it can be said that his emphasis on the importance of Isnād for ḥadīth, his explanations on the justice and zabṭa of the narrators, and his evaluations of the narrators in the field of jarḥ and ta'dil form the basis of these issues. For this reason, in this study, Ibn al-Mubâarak's approach to Isnād and some issues directly related to Isnād will be examined.*

**Keywords:** *Ḥadīth, Abdullah b. al-Mubâarak, Isnād, Jarḥ wa Ta'dil, Rāwī.*

### Extended Summary

Abdullah b. al-Mubâarak was from the tebe-i tabiin class. He is one of the crucial figures in fields such as ḥadīth, fiqh, and mysticism in the second century of the Hijrī. It witnessed two critical periods in the history of ḥadīth, such as codification and classification. Abdullah b. al-Mubâarak contributed to shaping the ḥadīth science of this period with his thoughts on various subjects of the science of ḥadīth and the works he compiled. At the same time, his ideas and works set an example for the studies to be carried out in the following period.

The name of Ibn al-Mubâarak is mentioned within the scope of medā ru'l-ḥadīth. He was closely interested in Isnād and issues directly related to it. Because, like many ḥadīths, Ibn al-Mubâarak has words expressing the importance of Isnād. At the same time, the narrator's views on justice and record, cancellation, and amendment attract attention. Because Ibn al-Mubâarak's views on these issues not only form the basis of the relevant issues but also contribute to the development of these issues.

Abdullah b. al-Mubâarak expressed the importance of Isnād for the Islamic religion in general and the science of ḥadīth in particular. His statement: "Isnād is from religion. If there were no Isnād, anyone could say whatever he wanted, and religion would disappear. It is from religion to demand muttaṣil Isnād. A person who demands the commandments of religion without references is like the situation of a person who tries to climb to the roof of a house without a ladder. "If the person who narrated the ḥadīth without attribution is asked, whoever narrated this to you, he will be left speechless." His words emphasize the importance of imputation. With this approach, he states that the main element that will protect the religion from modification, alteration, and distortion is the Isnād system.

On the one hand, Ibn al-Mubâarak pointed out the importance of Isnād, and on the other hand, he stated that ḥadīths should be taken from narrators who were meticulous in using Isnād. He gave importance not only to the reliability of the narrators but also to the authenticity of the chain, which is a characteristic of the authentic ḥadīth. If there was any flaw or interruption in the Isnād, he explained it.

One of the issues that Ibn al-Mubâarak focuses on regarding Isnād is esaḥḥu'l-esānid. Esaḥḥu'l-esānid, which is used in the most authentic sense of the seneds, is the sened consisting of Süfyān es-Sewrī

→Mansūr→İbrahim→Alkame→İbn Mes'ūd, according to Ibn al-Mubārak.

As a result, Ibn al-Mubārak, who considered Isnād as a religion and said that Isnād was the only element that would protect the ḥadīth religion, emphasized the importance of Isnād in his lifetime, contributed to the development and establishment of Isnād and created awareness about the use of Isnād both for his period and for the following periods. On the other hand, he draws attention to the importance of the narrators in the Isnād being sika and muttaşil of the chain.

Justice and restraint are the two most important qualities that a trustworthy narrator must have. Although the scope and meaning of these adjectives became clearer in later periods, it is possible to see that statements that would nourish these attributes and enable them to enter the ḥadīth literature were also made by early scholars. Ibn al-Mubārak's discussions with some ḥadīth scholars about justice also point to this.

Ibn, Sufyan es-Sewrī and Sufyan b. Uyeyne The discussions of ḥadīth scholars, such as about justice, point to this.

It is understood that Ibn al-Mubārak also has an important place in the field of jarḥ and ta'dil. Although it has not survived to the present day, It has made mention of a work named at-Tāriḥ, which includes the biographies of narrators, although it has not been survived to the present day.

Ibn al-Mubārak considered the narrator's lying, the narrator's sin and ignorance, the narrator's tadrīs, the narrator's disrespect for the predecessors, the narrator's not receiving the ḥadīth he narrated directly from the teacher, the narrator's weakness of memory and making many mistakes in his narrations, and the narrator's narration of Munkar or individual narrations as reasons for negation.

Ibn al-Mubārak considered the narrator's lied (kizb) the most severe reason for criticism and stated that the narrations of a narrator who was found to be lying should not be taken again. He criticized many people due to denial. If the narrator was not a propagandist/dā'ī, he did not care that he belonged to sects such as Murji'a, Jabriyya and Kadariyya. For this reason, just supporting these sects is not a reason for dissent, according to Ibn al-Mubārak. However, if the narrator becomes a fanatic and invites people to his sect, then the narration of this narrator will not be respected in his eyes. Although Ibn al-Mubārak saw tadrīs as a flaw in the absolute sense, he did not abandon each of his mudallis and their narrations. However, he acted more selectively and cautiously regarding the narrations of these narrators. It

is seen that Ibn al-Mubâarak criticized some narrators for not taking the ḥadīth he narrated from his teacher. In other words, it considers the narrator's narration as if he had heard a ḥadīth from a teacher whom he had not heard from, as a reason for cerh. There is information in the sources that Ibn al-Mubâarak considered persisting in making many mistakes and narrating from memory without memorizing it firmly as grounds for jarḥ.

Abdullah b. al-Mubâarak, there are many words of jarḥ and ta'dil that are used when evaluating the narrators. The narrators whom Ibn al-Mubâarak criticized were true.

### Giriş

Horasan'da hadisleri ilk tasnif eden Abdullah b. el-Mübârek (118-181/736-797),<sup>2</sup> hicrî ikinci asırda yaşamış önemli hadis âlimlerinden biridir. Öncesi ve sonrasıyla bu asır hadis ilmi ve tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. Rivayet asrı olarak nitelendirilen bu üç asır, İslamî ilimlerin teşekkül ettiği, geliştiği ve sistemleştiği asırlardır. Dolayısıyla bu asırlarda yaşamış muhaddislerin hadis ilminin muhtelif konuları hakkındaki görüşleri ve kaleme aldıkları eserleri aynı zamanda yaşadıkları dönemin hadis anlayışını yansıtmaktadır. Başka bir deyişle ilk dönemlerde yaşamış âlimlerin yaklaşım ve çalışmalarıyla katkılarının tetkik edilmesi bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu anlayış çerçevesinde ismi medâru'l-hadis kapsamında zikredilen ve tebe-i tabiîn neslinden olan İbnü'l-Mübârek'in isnad ve isnadla doğrudan alakalı konulardaki yaklaşımı üzerinde durulacaktır. Zira birçok muhaddis gibi İbnü'l-Mübârek'in de isnadın önemini dile getiren sözleri bulunmaktadır. Aynı zamanda râvinin adalet ve zabtı, cerh ve ta'dil konusundaki görüşleri dikkat çekmektedir. Çünkü İbnü'l-Mübârek'in bu konulardaki görüşleri ilgili konuların temelini oluşturduğu gibi bu konuların gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma, İbnü'l-Mübârek'in isnad sistemine yaklaşımını, râvilerin adalet ve zabtı konusundaki görüşlerini ve râvilerin cerh edilmesinde esas aldığı kriterlerini konu edinmektedir.

### 1. İsnad Hakkındaki Görüşleri ve İsnad Sisteminin Gelişmesine Katkıları

İsnad hadis ilminin önemli konularından biridir. Babanzâde Ahmed Naim'in (ö. 1934) ifadesi ile elfâz-ı mahsûse ile nâkil veya nâkillerini beyan

<sup>2</sup> Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahmân el-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404), 611.

etmek suretiyle metn-i hadisi kâiline ref' ve îsâl yani izafe etmek anlamına gelmektedir.<sup>3</sup>

Birçok muhaddis gibi Abdullah b. el-Mübârek de isnadın genelde İslâm dini, özelde ise hadis ilmi için önemini dile getirmiştir. Onun şu sözleri isnadın önemini vurgulamaktadır: “İsnad dındendir. İsnad olmasaydı dileyen dilediğini söylerdi ve din yok olurdu”<sup>4</sup> Bu ifadesiyle o, dini tebdil, tağyir ve tahriften koruyacak asıl unsurun isnad sistemi olduğunu dile getirmektedir. Yine İbnü'l-Mübârek, isnadı dinin emirlerine sahih bir şekilde ulaşmayı sağlayan, sünneti ayakta tutup hadis uydurma niyetinde olanları afallatan bir sistem olarak görmekte ve bu görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Muttasil isnadı talep etmek dındendir. İsnadsız dinîn emirlerini talep eden kimsenin durumu merdiven olmadan evin damına çıkmaya çalışan kişinin durumu gibidir. İsnad olmasaydı dileyen dilediğini söylerdi. Hadisi, isnadsız rivayet eden kimseye denilse ki bunu sana kim rivayet etti, o kalakalır”<sup>5</sup>

Ona nispet edilen başka bir rivayette de “bizimle, şu kavim<sup>6</sup> arasında ayaklar (الاقوال) yani isnad vardır” diyerek isnadın dini koruması ve ayakta tutması konusundaki önemini ifade etmektedir. Müslim'in *Sahih*'ini tahkik eden Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin de söylediği gibi isnad canlı bir varlığa veya herhangi bir şeyi ayakta tutacak direğe benzetilmiştir. Ayakları olmayan bir canlı nasıl ayakta duramazsa<sup>7</sup> veya direği olmayan bir yapı nasıl yıkılırsa isnadsız hadis de bir işe yaramaz. Bu sebeple hadis ve sünneti

<sup>3</sup> Ahmed Naim Babanzâde, *Sahihî Buhârî Muhtasarı Tecdîdi Sarîh* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 1/72.

<sup>4</sup> Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 209; Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulumi'l-hadis*, thk. Seyyid Mu'zam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977), 6; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nureddin Itr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406), 256.

<sup>5</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî, İbrahim Hamdi el-Medenî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1357), 292-293.

<sup>6</sup> Burada İbnü'l-Mübârek'in kendi dönemindeki muhaddislerle sahâbe arasında bir mukayese yaptığı ifade edilmektedir. Zira sahâbe hadisi vasıtasız bir şekilde doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmiştir. Aynı zamanda bu ifade ile ehl-i hevâdan yalan söyleyen kimselerin kastedildiği de belirtilmektedir. Buna göre ehl-i sıdk ve adâlet sahibi muhaddisler ile müfterî ehl-i vad' ve'd-dalâl arasındaki farkın isnadı kullanmak olduğu ifade edilmektedir. Bk. Muhammedü'l-Emin b. Abdillâh el-Üramî el-Alevî el-Hererî, *Şerhu Sahihî Müslim (el-Kevekbü'l-vehhâc ve'r-raozu'l-behhâc fi şerhi Sahihî Müslim b. el-Haccâc)* (Mekke: Dâru'l-Minhâc-Dâru Tavkî'n-Necât, 1430/2009), 1/263; Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyübî el-Vellevî, *Kurretu ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihî'l-İmam el-Haccâc (Dâru İbni'l-Cevzî, 1424)*, 2/84.

<sup>7</sup> Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: İsâ'l-Bâbî'l-Halebî ve Şurakâ, 1374/1955), Mukaddime, 5.

dolayısıyla da dini ayakta tutacak şeyin isnad olduğu vurgulanmakta ve sahîh isnadla nakledilen hadislerin önemine işaret edilmektedir.

İbnü'l-Mübârek bir yandan isnadın önemine işaret ederken diğer yandan isnad kullanımında titiz davranan râvilerden hadis alınmasını belirtmiştir. Ona “kimlerin hadisini alalım?” diye sorulduğunda, “Allah için ilim öğrenen, isnadda sıkı davranan kimseden alınız. Bir kimse, sika olan birinden hadis alır, fakat aldığı kimse sika olmayandan almış olabilir; sika olmayan birinden alır, fakat o sikadan almış olabilir. Gerekli olan ve kabul edilen, sikanın sikadan aldığı ilimdir” cevabını vermiştir.<sup>8</sup> Buna göre İbnü'l-Mübârek isnadın önemini vurgulamakla birlikte isnaddaki râvilerin de güvenilir olmasının gerekli olduğuna işaret etmiştir.

Abdullah b. el-Mübârek, sadece râvilerin sika olmasına değil, aynı zamanda sahîh hadisin bir vasfı olan senedin muttasıl olmasını da önemsemiştir. Şayet isnadda herhangi bir kusur, inkıtâ' varsa bunu açıklamıştır. Nitekim Müslim'in mukkadimesindeki bir rivayet buna ışık tutmaktadır; Ebû İshâk İbrahim b. İsâ et-Tâlekânî, Abdullah b. el-Mübârek'e, “Ya Ebâ Abdірrahmân! Kulağımıza gelen şöyle bir hadis var: “Hiç şüphe yok ki kendi namazınla beraber anne ve babana da namaz kılman, orucunla beraber onlara da oruç tutman iyilik üstüne iyilik kabilindedir” dedi. Bunun üzerine Abdullah: Ya Ebâ İshâk, bu hadis kimdendir? deyince, Şihâb b. Hirâş'tandır, dedim. İbnü'l-Mübârek “o güvenilirdir. Ya o kimden almış?” dedi. “Haccâc b. Dînâr'dan” dedim. “O da güvenilirdir. O kimden almış?” deyince Rasûlullah (s.a.s.) buyurmuş, dedim. İbnü'l-Mübârek, “Yâ Ebâ İshâk, şüphesiz ki, Haccâc b. Dînâr'la Hz. Peygamber arasında öyle çöller var ki, o çöllerde binek hayvanlarının boyunları kopar” dedi.<sup>9</sup>

Arz ettiğimiz bu konuşma İbnü'l-Mübârek'in hem râvilerin mevsûk hem de isnadın muttasıl olmasını önemseddiğini göstermektedir. Bu iki unsur ise sahîh hadisin icmalen şartlarını oluşturmaktadır.<sup>10</sup>

Bilindiği üzere adâlet ve zabt vasıflarını en üst derecede taşıyan râvilerden müteşekkıl senedler muhaddislerce en sahîh sened olarak telakki edilmiş ve bu durum *esahhu'l-esânîd* tabiriyle ifade edilmiştir. Örneğin Buhârî'nin en sahîh sened dediği ile Müslim'in ki birbirinden farklıdır. Bunun temel sebeplerinden biri herhangi bir hadis otoritesinin bir isnadda yer alan

<sup>8</sup> Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/277.

<sup>9</sup> Müslim, Mukaddime, 5; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 392.

<sup>10</sup> Müslim, Mukaddime, 5; Ahmet Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973), 43.

râvileri başka isnadlardaki râvilerden daha sika görmesi veya râvinin fakîh olması gibi bir yönünü tercih etmesidir. Hadis imâmlarının râvilerin evsâfî hakkındaki ictihâdlarının farklı olması, birden çok isnadın esahhu'l-esânîd diye nitelendirilmesine sebep olmuştur.<sup>11</sup>

İbnü'l-Mübârek'in isnadla ilgili üzerinde durduğu hususlardan biri de esahhu'l-esânîd'dir. Bu kavram senedlerin en sahihi anlamında kullanılmaktadır.<sup>12</sup> Ancak esahhu'l-esânîdin hangi râvilerden oluşan isnadın olduğu meselesi muhaddislere ve beldelere göre değişmektedir. İbnü'l-Mübârek'e göre esahhu'l-esânîd Süfyân es-Sevrî→Mansûr→İbrahim→Alkame→İbn Mes'ûd'dan oluşan senedir. O bu senedin en çok tercih edileni ve en iyisi olduğunu söyleyerek hadis bu senedle ulaşmışsa sanki Hz. Peygamber'den işitilmiş gibi olacağını bildirmiştir.<sup>13</sup> Ayrıca İbnü'l-Mübârek, âlimlerin üzerinde *icma'* ettikleri senedin bu sened olduğunu ifade eder. Zehebî bu isnadın Iraklıların yanında en sahîh sened olduğunu ifade etmektedir.<sup>14</sup> Bu sebeple İbnü'l-Mübârek'in yukarıdaki sened üzerinde *icma'* edildiği şeklindeki açıklamasını bölgesel *icma'* olarak anlamak daha uygun olacaktır. Vekî' b. Cerrâh da bu senedi, esahhu'l-esânîd diye nitelemekte ve kendisine yöneltilen bir soru üzerine, bu seneddeki râvilerin fakîh olduğunu söyleyerek tercih ettiğini açıklamaktadır.<sup>15</sup> Öyle anlaşılıyor ki o, Iraklıların ve İbnü'l-Mübârek'in bu senedi en sahîh sened olarak görmelerinin sebebi, râvilerin sika ve fakîh olmasıdır. İbnü'l-Mübârek'in günümüze ulaşan eserlerinde bu senedle nakledilen tek bir rivayet tespit edilmiştir.<sup>16</sup> Temel hadis kaynaklarında ise hem İbnü'l-Mübârek hem de başka kimseler, mezkûr senedle rivayette bulunmuşlardır.<sup>17</sup>

<sup>11</sup> Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitâbi İbnü's-Salâh*, thk. Rebi' b. Hâdî (Riyâd: Dâru'r-Raye, 1994), 1/248.

<sup>12</sup> Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 27.

<sup>13</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 398.

<sup>14</sup> Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 7/236.

<sup>15</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 436.

<sup>16</sup> Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühed ve yelîhi kitâbu'r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1425), Hadis No: 772.

<sup>17</sup> Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boga (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr/Dâru'l-Yemâne, 1414/1993), Tefsir, 361, Libâs, 83, 85; Ebü İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyânî, 1395), Nikâh, 44; Süleyman b. Eşas es-Sicistânî Ebü Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), Nikâh, 31; Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebü Gudde (Haleb: Mektebetü'l-



Netice itibariyle isnadı dinden sayan ve özelde hadisi genelde ise dini koruyacak yegâne unsurun isnad olduğunu söyleyen İbnü'l-Mübârek yaşadığı dönemde isnadın önemini vurgulamış, isnadın gelişmesine ve yerleşmesine katkı sağlamış, isnad kullanımı konusunda hem kendi dönemi için hem de sonraki dönemler için farkındalık oluşturmuştur. Diğer tarafından isnadda yer alan râvilerin sika, senedin muttasıl olmasının önemine dikkat çekmiştir.

## 2. Râvilerin Adâlet-Zabtına Yaklaşımı ve Katkıları

*Adâlet* ve *zabt*, sika (güvenilir) bir râvide bulunması gereken en önemli iki niteliktir. Adâlet, râviyi takvâya yönelten ve insanî değerlere uygun olmayan davranışlardan uzak tutan bir vasıftır.<sup>18</sup> Bir başka ifadeyle adâlet bir Müslüman'ın Yüce Allah'a ve insanlara karşı iyi olmasını sağlayan vasıfların bütünüdür.

Her ne kadar bu sıfatların kapsamı ve anlamı sonraki dönemlerde daha da netleşse de bu vasıfları besleyecek ve hadis literatürüne girmesini sağlayacak beyanların ilk dönem âlimleri tarafından da yapıldığını görmek mümkündür. İbnü'l-Mübârek, Süfyan es-Sevrî ve Süfyan b. Uyeyne gibi muhaddislerin adalet hakkındaki müzakereleri buna işaret etmektedir. Böyle bir müzakere ortamında İbnü'l-Mübârek adalet veya âdil râvi hakkında şunları söylemektedir: “Âdil kişi, *ehl-i ilmin kendisinden razı olduğu ve hadis yazdığı kişidir ve böyle bir kişinin şehadeti makbûldür.*” Süfyan es-Sevrî'nin, İbnü'l-Mübârek'in bu görüşünü beğendiği ifade edilmektedir.<sup>19</sup> Süfyan es-Sevrî'nin hicrî 161 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulunca râvinin adalet ve zabt vasıflarının hicrî birinci asrın ortalarında muhaddislerin gündeminde bulunmaya devam ettiği söylenebilir.

Başka bir konuşma sırasında İbnü'l-Mübârek'e adâletten sorulduğu zaman şöyle cevap vermiştir: “*Kimde şu beş haslet bulunursa (o kimse âdildir): 1. Cemaate devam etmek 2. İçkiden (nebîz) uzak durmak 3. Dindarlığına zarar verecek bir şey yapmamak 4. Yalan söylememek 5. Aklî bir kusur taşımamak.*”<sup>20</sup>

İbnü'l-Mübârek'in dile getirdiği ilk dört madde râvinin adâletini oluşturan hasletlerdir. Zira âdil bir râvi, Yüce Allah'ın emirlerini yerine

Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406), Nikâh, 68; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabi, ts.), Nikâh, 18, 52.

<sup>18</sup> İsmail Lütfî Çakan, *Hadîs Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2012), 69.

<sup>19</sup> Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 1/193.

<sup>20</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 79.

getiren ve yasaklarından kaçınan kişidir. Dolayısıyla âdil râvi, cemate devam eder. Toplumun düzenini ve huzurunu bozacak içkiden ve yalan gibi dindarlığa zarar verecek her türlü aşırılıktan kaçınır. Bütün bunlar sonraki dönemlerde *takvâ* tabiri ile ifade edilmiştir. Buna göre takvâ sahibi bir râvi büyük günahlardan uzak durur ve küçük günahlarda ısrar etmez. İbnü'l-Mübârek'in belirttiği "râvide akli bir kusurun olmaması" durumu ise râvinin zabtı ile ilgili bir niteliktir. Bu nedenle İbnü'l-Mübârek'in, "adâlet" kavramı ile râvinin hem adâlet hem de zabtına işaret ettiği söylenebilir. İstihlamların henüz netleşmediği erken dönemlerde zabt ile ilgili bir vasfın adâlet kapsamında zikredilmesi ise doğal karşılanmalıdır.

Ayrıca İbnü'l-Mübârek, râvinin adâlet ve zabtına zarar veren kusurları bildirmiş ve dört vasfın kendisinde bulunduğu râvilerden hadis yazılmayacağını belirterek bunları şöyle ifade etmiştir: 1. *Hatada ısrar etmek ve çok yanlış yapmak* 2. *Kezzâb olmak* 3. *Dâî (propagandist) olmak* 4. *Ezberlenmediği halde hâfızadan rivayet etmek.*<sup>21</sup> Yukarıda olduğu gibi burada da adalet ve zabtla ilgili vasıfların iç içe dile getirildiği söylenebilir.

Hadis usûlünde *meta'inü aşere* olarak isimlendirilen on tenkit noktasından biri râvinin aşırı derece hata yapmasıdır.<sup>22</sup> İbnü'l-Mübârek, yukarıdaki maddelerde ifade edildiği gibi hatası doğrusundan çok olan bir râvinin rivayetlerini metrûk olarak addetmiş, aynı zamanda hatasında ısrar eden bir şahsın rivayetleri ile de ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir: "*Bir kimse bir hadiste hata yapar ve hatası kendisine açıklanır da o inadından veya başka bir sebepten hatasında ısrar ederse rivayetlerinin tamamı sâkit olur.*" Onun bu yaklaşımına Abdurrahmân b. el-Mehdî, Ahmed b. Hanbel ve Humeydî gibi muhaddislerin de katıldığı bildirilmektedir.<sup>23</sup>

İbnü'l-Mübârek râvinin çokça hata yapmasını râvi açısından bir kusur olarak görmesinin yanında bu şekilde olan râvileri duyurmak suretiyle insanların bu gibi kimselerden hadis almaması konusunda ikazda bulunmuştur. Sözelimi o, dindarlığı ve takvasıyla bilinen Abbâd b. Kesîr'in çok hata yapması sebebiyle ondan rivayette bulunulmamasını insanlarla paylaştığı görülmektedir.<sup>24</sup>

Râvilerin adâlet ve zabtından bahsederken İbnü'l-Mübârek'in sahâbe

<sup>21</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 143.

<sup>22</sup> Aydın, *Hadis İstihlamları Sözlüğü*, 180.

<sup>23</sup> Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe (Dâru Tayyibe, ts.), 1/339.

<sup>24</sup> Tâhir b. Salih Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416), 91.

hakkındaki görüşlerine de değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi hadis ilminde sahâbenin adâleti konusu önemli bir yere sahiptir. Sahâbe hakkındaki bazı âyet<sup>25</sup> ve hadislerden<sup>26</sup> hareketle sahâbenin âdil olduğu izah edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda adâlet ve zabt konusundaki görüşlerini zikrettiğimiz İbnü'l-Mübârek, sahâbe konusunda son derece titiz davranmış ve sahâbenin sonraki nesillerden faziletli olduğunu açıkça dile getirmiştir.<sup>27</sup>

Selefe sövmeyi cerh sebebi sayan<sup>28</sup> İbnü'l-Mübârek'in sahâbe hakkındaki görüşü de Ehl-i Sünnet ulemâsının görüşü ile örtüşmektedir. Sahâbe arasında vuku bulan hâdiseleri fitne olarak değerlendiren İbnü'l-Mübârek, bu olaylara karışan hiçbir sahâbinin fitneci veya bozguncu olmadığını söylemiştir. Konu ile ilgili Nuaym b. Hammâd, İbnü'l-Mübârek'in şunları söylediğini nakletmektedir: "Sahâbe arasında meydana gelen savaş bir fitnedir. Fakat ben onların hiç birisinin bozguncu olduğunu söyleyemem."<sup>29</sup>

### 3. Abdullah b. el-Mübârek'e Göre Cerh Sebepleri

Hadis ulemâsı, cerh ve ta'dîl ilmine çok önem vermiş, cerh ve ta'dîlin meşruiyeti ve gerekliliği konusunda ittifak etmişlerdir. Bazı mutasavvıflar, râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını açıklayan Abdullah b. el-Mübârek'e: "Gıybet mi ediyorsun!" dediklerinde, İbnü'l-Mübârek onlara şöyle karşılık vermiştir: "Sus! Biz râvilerin durumlarını açıklamazsak hak batıldan nasıl ayrılacak." Aynı şekilde Şu'be, "gün, gıybet günüdür" diyerek benzer bir yaklaşımı dile getirilmiştir.<sup>30</sup> Her iki muhaddisin cerh ve ta'dîl konusundaki bu duruşu ve tutumu hicrî II. asırda bu konulara yaklaşıma ışık tutmaktadır.

İbnü'l-Mübârek'in biyografisine yer veren neredeyse bütün kaynaklar, ulemâ tarafından dile getirilen "İbnü'l-Mübârek gibisini görmedim, onun gibisi bize gelmedi" sözünü kaydederler. Yine "Horasan senin gibisini çıkarmadı", "Müslümanların ve bütün beldelerin imamı", "imamlar dört kişidir. Onlardan biri de İbnü'l-Mübârek'tir." gibi ifadeler<sup>31</sup> onun hadis ilmi

<sup>25</sup> Âl-i İmrân 3/110; el-Feth 48/18; et-Tevbe 9/100.

<sup>26</sup> Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 207, 208, 210, 221.

<sup>27</sup> Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 3/33.

<sup>28</sup> Müslim, Mukaddime, 5; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, 45.

<sup>29</sup> Zehebî, *Siyer*, 8/405.

<sup>30</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 45.

<sup>31</sup> Bu ifadeleri kullanan ulemâ için bk. Hamdi Türkoğlu, *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora, 2019), 96.

alanındaki otoritesini ortaya koymaktadır.<sup>32</sup>

Öte yandan Buhârî'nin bazı râvileri değerlendirirken İbnü'l-Mübârek'in o râvi hakkındaki görüşlerine yer vermesi,<sup>33</sup> Tirmizî'nin İbnü'l-Mübârek'in râvi değerlendirmelerine atıfta bulunması ve cerh ettiği râvileri sıralaması<sup>34</sup> onun bu sahadaki uzmanlığını göstermektedir. İbn Ebî Hâtim ise *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinin mukaddimesinde otorite münekkitleri dört tabakaya ayırmış, ikinci tabakada Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. el-Mehdî ile birlikte İbnü'l-Mübârek'in ismine yer vermiştir.<sup>35</sup>

Sonuçta meşhur muhaddislerin, İbnü'l-Mübârek hakkındaki bu şekildeki değerlendirmeleri ve onun bu konudaki görüşlerine yer vermeleri onun bu alandaki otoritesini göstermektedir.

### 3.1. Râvinin Yalan Söylemesi

İbnü'l-Mübârek kizbi en şiddetli cerh sebebi saymış ve yalan söylediği tespit edilen bir râvinin rivayetlerinin bir daha alınmaması gerektiğini belirtmiştir. Bağdâdî ulemadan birçoğunun Hz. Peygamber adına yalan söyleyen bir râvinin rivayetlerinin ebedî olarak kabul edilmeyeceğine hükmettiklerini söyledikten sonra İbnü'l-Mübârek'in görüşüne de yer vermiştir.<sup>36</sup>

Cerh ve tâ'dîl kitaplarında kizb sebebiyle birçok kişiyi cerh etmiştir. 301  
Bunların arasında Abdulkuddûs, Ömer b. Hârun, Muallâ b. Hilâl, Nûh b. Ebî Meryem ve Selm b. Sâlim el-Belhî gibi isimler bulunmaktadır. İbnü'l-Mübârek bu râvileri değerlendirirken ilgili şahısların yalan söylediklerini bazen açıkça bazen de kinâyeli ifadelerle dile getirmiştir.

Örneğin Abdulkuddûs b. Habîb için “كذاب” tabirini kullanmıştır. Başka bir rivayette bu râvi için onun şu ifadeyi kullandığı nakledilir; “yol kesmem, Abdulkuddûs eş-Şâmî'den rivayette bulunmamdan bana daha sevimlidir.”<sup>37</sup> İbnü'l-Mübârek'in hadis uydurmakla suçladığı bir diğer râvi ise Ömer b.

---

<sup>32</sup> Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 1/264-267.

<sup>33</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/521.

<sup>34</sup> Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-İlel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Diğerleri (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 738-739, 744.

<sup>35</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/262.

<sup>36</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 117.

<sup>37</sup> Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim el-Bustî İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Mahmud İbrahim (Haleb: Dâru'l-Vaî, 1396), 2/131.

Hârun'dur.<sup>38</sup> Bu şahıs hakkında “هو كذاب” ifadesini kullanmıştır.<sup>39</sup> İbnü'l-Mübârek; Muallâ b. Hilâl ve Nûh b. Ebî Meryem'in hadis uydurduklarını Vekî'ye şöyle anlatır: “Yanımızda Ebû İsmâ Nûh b. Ebî Meryem isminde birisi var. O, Muallâ gibi hadis uydurur.”<sup>40</sup> İbnü'l-Mübârek'in kizb ile tenkit ettiği râvilerden biri de Selm b. Sâlim el-Belhî'dir. İbn Hibbân, İbnü'l-Mübârek'in bu râviyi yalancılıkla cerh ettiğini kaydeder.<sup>41</sup> Mürcie mezhebine mensup ve daî olduğu nakledilen<sup>42</sup> Selm b. Sâlim hakkında İbnü'l-Mübârek, “Selm'in yılanlarından sakın ki, seni ısırmasınlar (اتق حيات سلم لا تلسعك)”, “Bu Selm'in akreplerindendir (هذا من عقارب سلم)” ifadelerini kullanmıştır.<sup>43</sup> Bu ifadeler ile İbnü'l-Mübârek, Selm'in rivayetlerini “yılan” ve “akrebe” benzeterek kinâyeli bir üslupla onu cerh etmiş ve onun rivayetlerinin metrûk olduğuna işaret etmiştir. Hatta mercimeğin yenilmesi ve yetmiş peygamberin onu kutsal sayması ile ilgili rivayet İbnü'l-Mübârek'e sorulunca, “bunu kim rivayet etti” der. Selm b. Sâlim senden rivayet ediyor, denilince İbnü'l-Mübârek “benden!!!” diyerek şaşkınlığını ve Selm b. Sâlim'in yalan söylediğini ifade etmiştir.<sup>44</sup>

Bu bilgiler ışığında İbnü'l-Mübârek'in hadis uyduran bir kısım râvileri tespit ettiği gibi bu râvilerin bazen açık bazen de kinâyeli bir üslupla yalan söylediklerini ifade ederek tenkitçi yönünü ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

### 3.2. Râvinin Dâî Olması

302

Bid'at, hadis ilminde râvinin adâletiyle ilgili tenkit sebeplerinden biridir. Ehl-i bid'at'ten olan bir râvinin rivayetlerinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda âlimler farklı görüşler ileri sürmüştür. Bu görüşler şöyle özetlenebilir: 1. Mutlak olarak ehl-i bid'atin rivayetleri reddedilir, 2. Kizb ile itham edilmedikleri sürece ehl-i bid'atin rivayetleri kabul edilir, 3.

<sup>38</sup> Abdurrezzâk'ın “İbnü'l-Mübârek'in Abdülkuddûs'ten başkası için açıkça ‘yalancıdır.’ dediğini görmedim.” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Hâlbuki İbnü'l-Mübârek yalanını tespit ettiği râviler için “كذاب” tabirini kullanmaktan çekinmemiştir. Ancak Abdülkuddûs için bu ifadeyi daha sık ve vurgulu bir şekilde kullandığı söylenebilir. İbn Mübarek Ömer b. Harun hakkında da bu ifadeyi kullanır ki Abdurrezzâk, İbnü'l-Mübârek'in Ömer b. Hârun hakkında yaptığı değerlendirmeyi görmemiş olabilir. Bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh İclî, *es-Sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405), 19; Müslim, Mukaddime, 5.

<sup>39</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 8/15.

<sup>40</sup> Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîh'ul-kebîr*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l Osmânî, ts.), 7/396.

<sup>41</sup> İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/344.

<sup>42</sup> İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/344.

<sup>43</sup> İbn Ebi Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/267.

<sup>44</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/348.

Dâî (propagandist) olmadığı sürece rivayeti makbûldür. Bid'atinin propagandasını yapanların ise rivayeti makbûl değildir.<sup>45</sup>

Bu konudaki yaklaşımını mutlak olarak *"bid'at sahibi kimselerle oturmaktan sakın"* şeklinde ifade eden İbnü'l-Mübârek'in<sup>46</sup> beyanlarına ve ricâl değerlendirmelerine biraz daha yakından bakıldığı zaman onun bu üçüncü görüşü tercih ettiği görülecektir. Bir diğer ifade ile râvi propagandist/dâî değilse, onun Mürcie, Cebriyye ve Kaderiyye gibi fırkalara mensup olması önemli değildir. Bu sebeple sırf bu fırkaların taraftarı olmak İbnü'l-Mübârek'e göre cerh sebebi değildir. Ancak râvi mutaassıp olur ve insanları kendi mezhebine davet ederse işte o zaman bu râvinin rivayetlerine onun nazarında itibar edilmez.

İbnü'l-Mübârek, dört kusurun kendisinde bulunduğu râvilerden hadis yazılmayacağını bildirir ki bu nitelikler arasında râvinin bi'dat ehli olup bid'atinin dâîliğini yapmak da yer almaktadır.<sup>47</sup> Kaynaklarda İbnü'l-Mübârek'in dile getirdiği *"dâî bir râvinin rivayetleri alınmaz"* görüşünü destekleyen birçok örnek bulunmaktadır. İbnü'l-Mübârek'in bu konudaki uygulamasını yansıtan ve en fazla dikkat çeken değerlendirmelerinden biri onun 'Amr b. Ubeyd hakkındaki sözleridir. Nuaym b. Hammâd'dan gelen bir rivayete göre İbnü'l-Mübârek'e, Saîd ve Hişâm ed-Destuvâî'den rivayette bulunup da 'Amr b. Ubeyd'in rivayetlerini terk ettiği; Hâlbuki bunların görüşlerinin aynı olduğu hakkında sorulunca o, *"Amr insanları kendi görüşüne açıkça davet ediyor, Saîd ile Hişâm ise böyle yapmıyor"* cevabını vermiştir.<sup>48</sup>

İbnü'l-Mübârek'in, dâî olması hasebiyle terk ettiği râviler arasında İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'nın da yer aldığı görülmektedir. Bu şahsın Kaderiyye ve Cehmiyye mezhebine mensup olduğu ifade edilmektedir.<sup>49</sup> Süfyân b. Abdilmelik (ö. 199/814), İbnü'l-Mübârek'e niçin İbrahim b. Muhammed'in rivayetlerini terk ediyorsun diye sorduğunda şu cevabı almıştır. *"O, açıkça Kaderiyye'yi savunuyordu ve Kaderîlik onda ağır basıyordu."*<sup>50</sup>

Yukarıda da belirtildiği gibi İbnü'l-Mübârek, 'Amr b. Ubeyd ve

<sup>45</sup> Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 67; Muhammed b. Cemal, *el-İmâm İbnü'l-Mübârek ve menhecühü fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 2015), 316.

<sup>46</sup> Zehebî, *Siyer*, 8/399.

<sup>47</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 143.

<sup>48</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/273; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/182.

<sup>49</sup> Buhârî, *Târîh*, 1/323.

<sup>50</sup> Zehebî, *Siyer*, 8/451.

İbrahim b. Muhammed'in açıktan açığa mezhep taassubu yaptıklarını ifade etmiş ve iki râvi hakkında "كان مجاهرا بالقدر، وكاد اسم القدر يغلب عليه" ve "ويظهر الدعوة" ifadelerini kullanmıştır.<sup>51</sup> Buna göre İbnü'l-Mübârek'in, dâî olan ile olmayan râvileri birbirinden ayırdığı ve sadece herhangi bir mezhep veya fırkanın propagandasını yapmayı cerh sebebi saydığını söylemek mümkündür.

İbnü'l-Mübârek'in ehli bid'at olduğunu söylediği râvilerden bir diğeri Eyyûb b. Aiz'dir. Moğultay b. Kılıç'ın kaydettiğine göre İbnü'l-Mübârek onu "Tarih"inde zikretmiş ve onun hakkında "Eyyûb ibadet sahibidir. Fakat Mürcü'dür. Mürcie'nin görüşlerini yayan Kays b. Müslim'in de arkadaşlarındandır"<sup>52</sup> şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Birçok münekkit ise onun bid'at ehli olmakla birlikte güvenilir olduğunu söylemektedir. Ebû Hatim, Buhârî ve Nesâî gibi muhaddisler onu tevsik etmiştir. İbn Hibbân ise *es-Sikât*'ında zikretmiş ve onun Mürcie mezhebine mensup olduğunu, rivayette hatalarının bulunduğunu söylemiştir.<sup>53</sup> İbnü'l-Mübârek'in, Eyyûb hakkında yukarıdaki ifadesinin dışında herhangi bir değerlendirmesine rastlanmamış ve ondan tahammül ettiği herhangi bir rivayet de tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle İbnü'l-Mübârek'in onun dâî olduğu için mi yoksa İbn Hibbân'ın belirttiği gibi hatalarından dolayı mı terk ettiği tam olarak anlaşılmamaktadır.

Yine İbnü'l-Mübârek, 'Avf b. Ebî Cemîle'de kaderîlik ve şiiilik olmak üzere iki bid'atin bulunduğunu söyler. Ancak bu ifadeyi bid'at sahibi olduğunu ifade etmek üzere kullandığı anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Mübârek, Avf'tan rivayette bulunmakta ve bu rivayetler de temel hadis kaynaklarında yer almaktadır.<sup>54</sup>

İbnü'l-Mübârek bazı râvileri değerlendirirken ise onların ehl-i bid'ate mensup olduklarını söylemekle birlikte dâî olup olmadıklarını açıklamamıştır. Dolayısıyla onun bu şekildeki ifadelerinden, o râviyi cerh ettiği tam olarak anlaşılmamaktadır.

Mesela İbnü'l-Mübârek, Hasan b. Dînâr, Nasr b. Tarîf ve Osman b. Miksem'in ehl-i bid'at'e mensup olduğunu söylemektedir. Ancak bu râvilerin

<sup>51</sup> Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1/284, 10/215.

<sup>52</sup> Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 2/336.

<sup>53</sup> Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Adil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1995), 1/407.

<sup>54</sup> Buhârî, *Teyemmüm*, 7, *Mevâkitü's-salât*, 13; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtim el-Bustî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrüt: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 6/303 (2564); 9/183 (3871); Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Asır*, 2015, 267.

mezheplerinin propagandasını yaptıkları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. İbnü'l-Mübârek, Hasan b. Dînâr'ın kitaplarını insanların evine götürdüğünü, kitaplarını elinden çıkardığını ve hadisleri ezberlemediği halde o kitaplardan naklettiğini söyler.<sup>55</sup> Buna göre İbnü'l-Mübârek'in bu râviyi terketmesinin sebebi onun mübtedi' olması değil, ezberlemediği halde hıfzından rivayette bulunması ve buna bağlı olarak hata yapmasıdır. Aynı durum Nasr ve Osman içinde geçerlidir. Nasr b. Tarîf hakkında "لم يكن ثبت وأكثر ما جاء به لا يعرف"<sup>56</sup> Osman b. Misem hakkında da "وأكثر ما جاء به لا يعرف"<sup>57</sup> ifadelerini kullanmış ve her iki râvinin zabtının sağlam olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca bu iki râviden hangisinin rivayet için daha uygun olduğu İbnü'l-Mübârek'e sorulduğu zaman, "لا ولا" (ne bu ne de o/al birini vur ötekine)<sup>58</sup> diyerek her iki râvinin de rivayete ehil olmadığını zikretmiştir. Bu bilgiler çerçevesinde İbnü'l-Mübârek'in bu râvileri tenkit etmesinin sebebi zabtlarının sağlam olmaması ve aşırı derecede hata yapmalarıdır, denilebilir.<sup>59</sup>

### 3.3. Râvinin Fısk ve Cehâleti

Fısk ve cehâlet râvinin adâlet vasfını zedeleyen kusurlardandır. Fısk, râvinin dinen günah sayılan suçları işlemesi anlamına gelmektedir.<sup>60</sup> İbnü'l-Mübârek'in fıskı, cerh sebebi saydığı kendisine yöneltilen bir soruya vermiş olduğu cevaptan anlaşılmaktadır. Zira o cemaate devam etme, nebîz içmeme, dindarlığına zarar verecek fiilleri yapmamayı adâletin bir gereği olarak görmektedir.<sup>61</sup>

Buna göre bir râvinin adalet sahibi olması, onun fıskına sebep olacak ve dinine zarar verecek içki, yalan gibi günahlardan kaçınmasına, aynı zamanda da câmi ve cemaati terk etmemesine bağlıdır. Bununla birlikte İbnü'l-Mübârek beşer olmaları sebebiyle râvilerin tamamen masum olmalarını beklememekte ve küçük günahları olsa da itaati isyanından fazla

<sup>55</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/11; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382), 1/489.

<sup>56</sup> Zehebî, *Mîzân*, 4/251; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 267.

<sup>57</sup> Zehebî, *Mîzân*, 3/57.

<sup>58</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/271, 8/467.

<sup>59</sup> Bilinmeyen birçok hadîs rivâyet etmesi sebebiyle ulema tarafından tenkit edilen Osmân b. Miksem'den, İbnü'l-Mübârek'in bir hadîs rivâyet ettiği görülmektedir. Bk. Zehebî, *Mîzân*, 3/57; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Abdürrezzâk, *Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrût: el-Meclisu'l-İlmî, 1403), 6/353 (11159).

<sup>60</sup> Emin Aşıkutlu, "Fısk" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1996), 13/13/38-39.

<sup>61</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 79.



olan râvileri âdil kabul ettiği anlaşılmaktadır. Abdullah b. Osman, İbnü'l-Mübârek'ten şunu nakleder: “Kişinin iyilikleri kötülüklerinden fazla ise kötülükler zikredilmez yani kişi iyi bir insan olarak görülür. Eğer kötülükler iyiliklerden fazla olursa iyilikler dikkate alınmaz.”<sup>62</sup>

Bazı rivayetlerde Hasan b. Sâlih'in cumaya gelmediği zikredilmektedir. İbnü'l-Mübârek de onun cumayı terk ettiğini bununla birlikte birkaç kere cumada gördüğünü söylemektedir. Ayrıca Hasan'ı teşeyyü' ile itham etmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî ve bir kısım münekkit onu tezkiye etse de İbnü'l-Mübârek, Hasan b. Sâlih'ten rivayette bulunmamıştır.<sup>63</sup> Cumayı terk ettiğine dair söylentilerden mi yoksa teşeyyü' sebebiyle mi terk ettiği bu rivayetlerden tam olarak anlaşılmasa da bu şekildeki olumsuzlukların, İbnü'l-Mübârek'in Hasan'dan uzak durmasına ve rivayette ihtiyatlı davranmasına sebep olduğu söylenebilir.

Râvinin adâlet vasfını zedeleyen cehâlet ise râvinin kim olduğunun ve halinin bilinmemesini ifade eder.<sup>64</sup> İbnü'l-Mübârek'in Muhâcir b. İkrime el-Mahrûmî'yi mechûl bir râvi olması gerekçesi ile zayıf gördüğü rivayet edilmektedir.<sup>65</sup> Her ne kadar Ebû Hâtim; Yahyâ b. Ebî Kesîr'den (ö. 129/746) başka hiç kimsenin Muhâcir'den rivayette bulunmadığını ve meşhur bir râvi olmadığını söylese de Süveyd b. Huceyr el-Bâhilî (ö. 170/786), Yahyâ b. Ebî Kesîr ve Câbir b. Yezid el-Cu'fî'nin (ö. 128/745) ondan rivayette bulunduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.<sup>66</sup> Buna göre Muhâcir'in zatından ziyâde cerh ve ta'dîl durumunun bilinmediğini, bundan dolayı zayıf sayıldığını söylemek mümkündür.

### 3.4. Râvinin Tedlîs Yapması

*Tedlîs*, râvinin, mülaki olmadığı ya da mülaki olup hadis almadığı hocasından işittiği zannını uyandıracak biçimde rivayette bulunmasını ifade eder.<sup>67</sup>

Muhaddisler tedlîs yapmayı ve müdellisi oldukça ağır ifadelerle eleştirmişlerdir. İbnü'l-Mübârek; Avf'tan, “tedlîs kizb'tir” ifadesini nakletmek suretiyle bu düşünceyi benimsemiştir.<sup>68</sup> Ayrıca o, “gökten düşmek

<sup>62</sup> Zehebi, *Siyer*, 8/398.

<sup>63</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/285-289.

<sup>64</sup> İsmail Lütfi Çakan, “Cehâlet” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/219.

<sup>65</sup> Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 10/322.

<sup>66</sup> Buhârî, *Târîh*, 7/380; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/260.

<sup>67</sup> İbnü's-Salâh, *Ullûmu'l-hadîs*, 73.

<sup>68</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/106-107; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 355-356.

*tedlîs yapmaktan bana daha sevimlidir*”<sup>69</sup> diyerek tedlîsin büyük bir kusur olduğuna işaret etmiştir. Yine Abdân, İbnü'l-Mübârek'in tedlîsten bahsettiğini, bu konuda çok ağır şeyler söyledikten sonra “ دلس للناس أحاديثه \* والله لا ”  
دلس للناس أحاديثه/insanlar için rivayetlerinde tedlîs yaptı, Allah tedlîsi kabul etmez”<sup>70</sup>  
beyitlerini inşad ettiğini nakletmektedir.

Tedlîs konusunda yaklaşımını bu şekilde ifade eden İbnü'l-Mübârek'in bazı râvileri bilfiil tenkit ettiği görülmektedir. Örneğin Haccâc b. Ertât'ı (ö. 145/762) tedlîs yapmakla itham etmiş, “ كان الحجاج يدلس/Haccâc tedlîs yapardı”<sup>71</sup> ifadesi ile onun bu durumunu dile getirmiştir. Kaynaklarda Haccâc'ın zayıf râvilerden rivayet etmiş olduğu hadislerde tedlîs yaptığı ve bu yönüyle de meşhur bir müdellis olduğu nakledilmektedir. Örneğin muhaddisler tarafından zayıf ve metrûk olarak değerlendirilen Muhammed b. Ubeydillah el-Arzamî'den (ö. 153/770) aldığı hadisleri 'Amr b. Şuayb'dan (ö. 118/736) rivayet ederek tedlîs yaptığı nakledilmektedir. Bu bilgiyi nakleden münekkitlerden biri de İbnü'l-Mübârek'tir. Hatta Haccâc'ın tedlîs yaptığını tespit eden ilk münekkitlerden birinin İbnü'l-Mübârek olduğu söylenebilir.<sup>72</sup> Nitekim İbnü'l-Mübârek, Haccâc hakkında şunları söyler: “Haccâc tedlîs yapardı. Arzemî'nin ona tahdîs ettiği hadisleri 'Amr b. Şuayb'dan bize rivayet ederdi. Hâlbuki Arzemî metrûk bir râvidir.”<sup>73</sup> Bu şekilde güvenilir râviler arasındaki zayıf bir râviyi atlamak suretiyle hadisin hep güvenilir râvilerden rivayet edildiği izlenimi vermeye tedlîsü't-tesviye adı verilmektedir<sup>74</sup> ki Haccâc'ın da yaptığı budur.

Ayrıca Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim, Haccâc'ın “sadûk”, aynı zamanda da müdellis olduğunu söylerler. Ebû Hâtim ve İbnü'l-Mübârek buna ilave olarak Haccâc'ın Zührî, Hişâm b. 'Urve ve İkrime'den hadis dinlemediğini naklederler.<sup>76</sup> Buna rağmen İbnü'l-Mübârek, Haccâc b. Ertât'tan rivayette

<sup>69</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 356.

<sup>70</sup> Zehebî, *Siyer*, 8/408.

<sup>71</sup> Buhârî, *Târîh*, 2/378; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdellisîn (Ta'rifu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, thk. Asım b. Abdillâh (Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1403), 49.

<sup>72</sup> İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdellisîn*, 49.

<sup>73</sup> Zehebî, *Siyer*, 7/70.

<sup>74</sup> Erul, “Tedlîs”, 40: 262-264.

<sup>75</sup> Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/262-264.

<sup>76</sup> Zehebî, *Siyer*, 7/70; Ebû Bekr Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zami (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 3/223 (1955).

bulunmuş, bu rivayetler de temel hadis kaynaklarında kaydedilmiştir.<sup>77</sup> Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Mübârek de tedlîs yapmasına rağmen Haccâc'ı tamamen metruk addetmemiş ve bazı rivayetlerini kabul etmiştir.

Zayıf ve mechûl râvilerden tedlîs yapmakla meşhur râvilerden biri de Bakiyye b. Velîd'dir. İbn Hacer *Tabakâtu'l-müdellisîn* adlı eserinde Bakiyye'yi dördüncü tabakada zikretmiş ve onu zayıf veya mechûl râvilerden rivayet ederken tedlîs yapanlar arasında saymıştır.<sup>78</sup> İbnü'l-Mübârek ise onun hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bakiyye, sadûktur. Fakat gelenden gidenden yani sikadan ve zayıftan hadis alır.” Başka bir rivayette ise “Bakiyye, ne iyi adamdır, keşke isimleri künye, künyeleri de isim yerine kullanmasa! Bir ara Ebû Saîd el-Vühâzî'den<sup>79</sup> bize rivayette bulunurdu bir zaman sonra bir de bakardık ki bu kişi Abdulkuddûs imiş.”<sup>80</sup> Bakiyye'nin zayıf bir râvinin bilinen ve tanınan ismiyle değil de herkes tarafından bilinmeyen bir künye ile rivayette bulunması İbnü'l-Mübârek'in dikkatini çekmiş ve bu yönüyle de Bakiyye'yi eleştirmiştir. Hadis ilminde râvinin, hocasını bilinen adı dışında, bilinmeyen bir isim, künye, lakap ya da nisbe ile zikretmesine tedlîsu'ş-şüyûh adı verilmektedir.<sup>81</sup> Bakiyye de hocasının bilinen adı dışında bilinmeyen künyesini zikretmiştir. Dolayısıyla da onun hocasının zayıflığını gizleme izlenimi verdiğini ve tedlîsu'ş-şüyûh yaptığını söylemek mümkündür.

İbnü'l-Mübârek, Haccâc b. Ertât'tan rivayette bulunduğu gibi az da olsa Bakiyye'den de rivayette bulunmuş<sup>82</sup> aynı zamanda onun “sadûk” bir râvi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek, mutlak manada tedlîsi bir kusur olarak görmesine rağmen, her müdellisi ve onun rivayetlerini terk etmemiş, ancak bu râvilerin rivayetleri konusunda daha seçici ve ihtiyatlı davranmıştır.

<sup>77</sup> Nesâî, Sıyâm, 13; İbn Mâce, Nikâh, 15; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 2/124 (719), 4/117 (2253), 24/175 (15441).

<sup>78</sup> İbn Hacer el-Askalânî tedlîs yapan râvileri Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi nâdiren tedlîs yapanlar, Süfyân b. Uyeyne gibi güvenilir olup sadece sika kimselerden ve çok az tedlîs yapanlar, rivâyetlerinde fazlaca tedlîs yapanlar, zayıf veya meçhul râvilerden rivâyet ederken tedlîs yapanlar ve tedlîsle birlikte başka bir sebepten dolayı cerhedilerek zayıf râvi durumuna düşenler olmak üzere beş grupta inceler. Bk. İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdellisîn*, 4; Erul, “Tedlîs”, 40/262-264.

<sup>79</sup> Ebû Saîd el-Vühâzî, Abdulkuddûs b. Habib'in künyesidir. İbnü'l-Mübârek bu râvîyi yalancılıkla itham etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 8/135-136.

<sup>80</sup> Müslim, Mukaddime, 5.

<sup>81</sup> Erul, “Tedlîs”, 40/262-263.

<sup>82</sup> Nesâî, Sıyâm, 26; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/428 (17192).

### 3.5. Râvinin Selef'in Aleyhine Konuşması

Kaynaklarda yer alan rivayetler incelendiğinde İbnü'l-Mübârek'in râvileri cerh ederken, selef-i salihin aleyhinde konuşmayı da tenkit sebebi saydığı görülmektedir. Nitekim Alî b. Şakîk'in beyanına göre Abdullah b. el-Mübârek; 'Amr b. Sâbit'in selef hakkında ileri geri konuşması sebebiyle rivayetlerinden uzak durmaları hususunda insanları uyarmış ve onun bu yönünü " لا تحدثوا عن عمرو بن ثابت، فإنه يسب السلف"<sup>83</sup> ifadesi ile ortaya koymuştur. Ayrıca Hasan b. İsâ, İbnü'l-Mübârek'in 'Amr'ın rivayetlerini terk ettiğini söylemiş,<sup>84</sup> Hennâd b. es-Serî ise bu râvinin cenazesini gören İbnül Mübârek'in cenaze geçinceye kadar mescidin kapısını kapalı tuttuğunu ve dışarı çıkmadığını nakletmiştir.<sup>85</sup>

İbnü'l-Mübârek'in selef aleyhinde konuşan râvilere tepki gösterip rivayetlerini terketmesini şu rivayette de görmek mümkündür. Ubeydullah b. Mûsâ'nın naklettiğine göre, kendisinin de Sâbit b. Ebî Safiyye'nin (ö. 148/765) yanında bulunduğu bir zamanda İbnü'l-Mübârek gelir. Sâbit, Hz. Osman hakkında bir söz söyler veya Osman da kim! der. Başka bir rivayete göre Hz. Osman'ı yeren bir haberin içerisinde bulunduğu sahifesini İbnü'l-Mübârek'e verir. İbnü'l-Mübârek, ric'at'e inandığı belirtilen<sup>86</sup> Sâbit'in kitabını alır yırtar ve orayı terk eder.<sup>87</sup>

### 3.6. Râvinin Rivayet Ettiği Hadisi Doğrudan Hocadan Almamış Olması

Bir rivayetin makbûl olması, daha çok onu rivayet eden râvilerin güvenilir ve senedin muttasıl olmasına bağlıdır. İbnü'l-Mübârek, bu iki şarta önem vermiş ve râvilerin güvenilir olup olmadıklarını ve senede bir inkıta'nın bulunup bulunmadığını sorgulamıştır. Nitekim kendisine sorulan bir rivayetle ilgili râvilerinin güvenilir olduğunu, ancak senedinde kopukluk bulunduğunu söylemiştir.<sup>88</sup>

İbnü'l-Mübârek'in, rivayette bulunduğu hadisi, hocasından almamasından dolayı bazı râvileri tenkit ettiği görülmektedir. Bir başka ifade ile râvinin mülâki olmadığı bir hocadan mülâki olmuş ve hadis dinlemiş gibi

<sup>83</sup> Zehebî, *Mizân*, 3/249.

<sup>84</sup> Zehebî, *Mizân*, 21/556.

<sup>85</sup> Cemalüddin Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Abdirrahmân Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvâd Maruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/7.

<sup>86</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/7.

<sup>87</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/294; Zehebî, *Mizân*, 1/363.

<sup>88</sup> Müslim, *Mukaddime*, 5; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 392.

rivayette bulunmasını cerh sebebi saymaktadır. Bunu tedlîsin bir çeşidi olarak görmek de mümkündür.

İbnü'l-Mübârek'in bu sebeple, cerh ettiği râvilerden biri Ömer b. Hârûn'dur. İbn Ebî Hâtîm babasına Ömer b. Hârûn'u sorduğunda Ebû Hâtîm, "İbnü'l-Mübârek, onu tenkit etti ve hadislerini terk etti (تكلم فيه بن المبارك فذهب حديثه)" şeklinde cevap vermiştir. İbnü'l-Mübârek; Ömer b. Hârûn'un, Ca'fer b. Muhammed'den rivayette bulunmadığını hatta onunla buluşmadan Ca'fer'in vefat ettiğini, buna rağmen ondan takrîben altmış hadis aktardığını belirterek onu tenkit etmiştir. Kaynaklarda Ömer b. Hârûn'un hocasından işitmediği hadisleri nakletmesi sebebiyle başka münekkitler tarafından da cerh edildiği görülmektedir. Örneğin Yahyâ b. Maîn onun "kezzab" olduğunu ve Ca'fer b. Muhammed'in vefatında sonra Mekke'ye gelip ondan rivayette bulunduğunu söyler.<sup>89</sup>

İbnü'l-Mübârek'in bu sebeple cerh ettiği râvilerden biri diğeri Hasan b. Ümera'dır (ö. 153/770). Hakem b. Uteybe (ö. 113/731) ve Zührî'den işitmediği hadisleri nakletmesi sebebiyle eleştirildiği nakledilmektedir. Örneğin Şu'be onun hakkında şöyle söylemektedir: "Hasan b. Ümera; *Hakem* → *Yahyâ* tarihiyle rivayette bulundu. Ben de Hakem ile karşılaştımca bu hadisleri ona sordum. Dedi ki bunların hiçbirini ben ona rivayet etmedim".<sup>90</sup>

İbn 'Uyeyne ise onunla ilgili şöyle söylemektedir: "Hasan b. Ümera'nın Zührî'den rivayette bulunduğunu işitince parmaklarımla kulaklarımı tıkadım." İbnü'l-Mübârek, aynı zamanda İbn 'Uyeyne'nin bu beyanını nakletmek suretiyle ona katıldığını ima eder.<sup>91</sup> Başka bir rivayette Hasan b. Ümera'yı neden dolayı terkettiği kendisine sorulunca Süfyân ve Şu'be'nin onu cerh ettiğini belirterek onların bu tenkitlerini esas alarak terk ettiğini bildirir.<sup>92</sup>

Netice itibari ile İbnü'l-Mübârek'in her iki râviyi, aslı olmayan veya hocasından işitmediği hadisleri nakletmelerinden ötürü tenkit ettiği ve bu râvilerin rivayetlerini terk ettiği anlaşılmaktadır.

### 3.7. Râvinin Hâfıza Zayıflığı ve Rivayetlerinde Fazla Hata Yapması

Hata, gaflet, vehm ve unutma insan fitratının doğal bir sonucudur. Bu kusurlar zayıf râvilerde bulunduğu gibi makbûl râviler ve rivayetlerinde de

<sup>89</sup> Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 21/525; Zehebî, *Siyer*, 9/270; İbn Hacer, *Tabakâtu'l-Müdekkîn*, 6/141.

<sup>90</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/93; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/27-28.

<sup>91</sup> Zehebî, *Mizân*, 1/515.

<sup>92</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/93; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/305.

bulunabilir. Zira insan tamamen hata ve nisyandan arındırılmış değildir. Hâfıza-ı beşer nisyân ile maluldür. Bu sebeple zabtı ve hıfzı güçlü olan râvilerden de birtakım kusurlar sadır olabilir. İnsan tabiatını bilen İslâm âlimleri onun bu yönüne işaret etmişlerdir.<sup>93</sup> İbnü'l-Mübârek de “*vehimden kim sâlim olabilir ki!*”<sup>94</sup> demiş ve böylece hatanın insan tabiatının gereği olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte hadis ilminde râvinin makul görülebilecek sınır üzerinde yanlışlık yapması istenilen bir durum olmayıp râvinin zabtını zedeleyen kusurlardan sayılmıştır.

İbnü'l-Mübârek'in, hatadan dönmeyip onda ısrar etmeyi, çokça yanlış yapmayı ve sağlam bir şekilde ezberlemeden hâfızadan rivayet etmeyi cerh sebebi saydığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.<sup>95</sup> Bu gerekçeler ile de Abbâd b. Kesîr, Abdullah b. Ziyâd, İsmail b. Ebî İshâk, Kays b. Rebî' ve Muhammed b. Câbir gibi bazı râviler onun tarafından tenkit edilmiştir. Bu isimler arasında özellikle daha öncede yer verdiğimiz Abbâd ile ilgili tutumu dikkat çekici olup aynı zamanda rivayette çokça hata yapan kimseler hakkındaki görüşünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

İbnü'l-Mübârek, iyi bir şekilde ezberlemediği halde hıfzından rivayet eden râvileri de uyarılmış ve kitaplarından rivayet etmelerini istemiştir. Muhammed b. Câbir'in ezberlemediği bir hadisi rivayet edip hata yaptığını görünce “*sen bana önceden şöyle şöyle rivayet etmiştin*” demiştir. Bunun üzerine Muhammed, rivayette bulunduğu kitabı getirmiş ve İbnü'l-Mübârek ile kitaba bakmışlar. Muhammed'in hıfzından rivayetinde hata olduğunu görünce İbnü'l-Mübârek ona “*kitabın olmadan rivayette bulunma*” diyerek onu uyarmıştır.<sup>96</sup>

### 3.8. Râvinin Münker veya Ferd Rivayetleri Nakletmesi

Münker kavramının birçok anlamı bulunmaktadır. Bu anlamlardan bir kısmı şöyledir: Münker, zayıf râvinin kendisinden daha iyi durumda olan râviye aykırı bir şekildeki rivayetine; çok hata yapan, çok dalgın veya büyük günah işleyen râvinin rivayetine veya daha iyi durumdaki râvilerin rivayetlerine aykırı olmasa da sadece zayıf bir râvinin nakletmiş olduğu rivayete denilir. Ferd ise gerek sened ve gerekse metin açısından herhangi bir rivayetin yalnız kalmasını ifade eder.<sup>97</sup> Bir râvinin kendisinden daha üstün râvilerin rivayetlerine aykırı olarak tek başına rivayet ettiği hadisler de bu

<sup>93</sup> Mahir Yasîn el-Fuhl, *Buhûs fi'l-mustalah*, ts., 1/13.

<sup>94</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/191.

<sup>95</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 143.

<sup>96</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/89.

<sup>97</sup> Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 76, 210.

kapsamdadır. Dolayısıyla münker ve ferd kavramlarının bazı yönlerden birbirine benzediği söylenebilir.

İbnü'l-Mübârek'in, münker veya ferd rivayetleri sebebiyle bazı râvileri tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Muhammed b. Şüca' (ö. 198/813) ve Osman b. Miksem bunlardandır. İbnü'l-Mübârek'in Muhammed hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “*Muhammed b. Şüca' hadis erbabı olmadığı gibi rivayetleri de maruf değildir.*” Yine Nuaym tarafından nakledilen başka bir rivayet ise şu şekildedir: “İbnü'l-Mübârek, Muhammed'in kitabını aldı. Ondan hadis dinlemek istedi. Ancak münker rivayetleri görünce, ondan hadis dinlemekten vazgeçti.” Benzer başka bir rivayette ise İbnü'l-Mübârek'e, Muhammed b. Şüca'nın rivayetleri getirilmiş, bunları gören İbnü'l-Mübârek “*lâilaheillallah! Hadisleri ne kadar güzel!*”<sup>98</sup> demek suretiyle rivayetlerini garipsemiştir.

Rivayetlerinin münker olması sebebiyle İbnü'l-Mübârek'in cerh ettiği râvilerden bir diğeri Osman b. Miksem'dir. Süfyân b. Abdilmelik, İbnü'l-Mübârek'ten şunları nakleder: “İbnü'l-Mübârek'e Osman el-Berî'yi sordum. Dedi ki, *rivayet ettiği hadislerin çoğu maruf değildir.*”<sup>99</sup>

İbn Adî, sened ve metin olarak Osman'ın rivayetlerinin çoğunun mütâbisinin olmadığını, rivayetlerinde aşırı derecede hata yaptığını söyler. Bazı münekkitler onun hakkında “*sadûk*” ifadesini kullansa da ekseri münekkit onun zayıf bir râvi olduğunu hatta yalan söylediğini dahi belirtmişlerdir.<sup>100</sup>

İbnü'l-Mübârek'in Osman hakkındaki “*rivayet ettiği hadislerin çoğu maruf değildir*” ifadesinin anlamı; İbn Adî'nin “*sened ve metin açısından hadislerinin çoğunun mütâbisi yoktur ve çok hata yapan biridir*” değerlendirmesi ile birlikte ele alındığında daha da netlik kazanmaktadır. Buna göre çok hata yapan ve rivayetleri başka râviler tarafından desteklenmeyen Osman b. Miksem'in rivayetlerinin münker olduğu ve İbnü'l-Mübârek'in “*وأكثر ما جاء به لا يعرف*” (rivayetlerinin çoğu ma'ruf değildir)” ifadesi ile buna işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden hareketle İbnü'l-Mübârek'in çok hata yapan râvilerin münker ve ferd rivayetlerini kabul etmediği söylenebilir.

#### 4.4. Abdullah b. Mübârek'in Kullandığı Cerh ve Ta'dil

<sup>98</sup> Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/361; İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/219.

<sup>99</sup> Zehebî, *Mizân*, 3/57.

<sup>100</sup> Zehebî, *Mizân*, 3/56-58.

## Lafızları

Abdullah b. Mübârek'in râvilerin biyografisiyle ilgili "*et-Târîh*" isimli bir eserin olduğu belirtilmektedir. Râvi değerlendirmelerinde İbn Hacer gibi bazı şârihler zaman zaman onun bu eserine atıfta bulunurlar.<sup>101</sup> Ancak onun bahsi geçen eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı şu anda bilinmemektedir. Bununla birlikte onun râviler hakkındaki değerlendirmelerine diğer kaynaklar üzerinden ulaşma imkânı bulunmaktadır. Onun râvileri değerlendirirken kullanmış olduğu birçok cerh ve ta'dil lafzı bulunmaktadır. Bunların bir kısmına yukarıdaki bölümlerde işaret edildi. Biz burada onun kullandığı bütün lafızlara detaylı olarak değinme yerine onun bu konudaki yaklaşımına ışık tutacak özet bilgi vereceğiz.<sup>102</sup>

### 4.1. Cerh Lafızları

İbnü'l-Mübârek tenkit ettiği râviler hakkında bazen bir-iki kelime ile kısa cerh lafızları kullanırken bazen de cümle halinde râvinin hadis rivayetine ehil olmadığını beyan etmiştir. Örneğin Abdulkuddüs b. Habib için "كذاب" ifadesini kullandığı gibi "... لأن أقطع الطريق أحب إلى من أن أروي عن..." (yol kesmem, şu kişiden rivâyette bulunmaktan bana daha sevimli gelir)<sup>103</sup> şeklinde onun güvenilir olmadığını uzunca bir cümle ile ifade etmiştir. İbnü'l-Mübârek, Abdullah b. Muharrer hakkında "لو خيرت بين أن أدخل الجنة وبين أن ألقى عبد الله بن محرز، لاخترت أن ألقاه ثم أدخل الجنة،" (cennete girmek ile Abdullah b. Muharrer'le görüşmek arasında muhayyer bırakılsaydım, mutlaka onunla görüşüp sonra cennete girmeyi tercih ederdim. Fakat kendisini gördüğümde bir tezek benim için ondan daha makbûl oldu).<sup>104</sup> ifadesini kullanmıştır. O, Selm b. Sâlim'in durumunu yine bir cümleyle şu şekilde ifade etmiştir: "اتق حيات سلم بن سالم لا تسعك" (Selm b. Sâlim'in yılanlarından sakın ki, seni ısırmasınlar).<sup>105</sup>

İbnü'l-Mübârek'in râviler hakkında yukarıda örnek kabilinden sunulan ifadelere benzer başka değerlendirmeleri de bulunmaktadır.<sup>106</sup> Bununla birlikte râvinin durumunu daha kısa cümleler ve tek kelimeyle değerlendirdiği de görülmektedir. Örneğin "ارم به" (at gitsin/kaldır at)<sup>107</sup>, "اضربوا

<sup>101</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/89, 10/242, 11/330.

<sup>102</sup> Detaylı bilgi için bk. Türkoğlu, *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri*, 95-133.

<sup>103</sup> İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 2/131.

<sup>104</sup> Müslim, *Mukaddime*, 6; Zehebî, *Mizân*, 2/500.

<sup>105</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/267.

<sup>106</sup> Bk. Türkoğlu, *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri*, 112-115.

<sup>107</sup> Zehebî, *Siyer*, 6/130.



◆ Etbâu't-Tâbiîn Neslinden Gelen Bir Âlim Zaviyesinden İsnad ve İsnadla İlgili Bazı Konulara Bakış: Abdullah b. Mübârek'in Yaklaşım ve Katkıları

عليه (üzerini çiziniz)"<sup>108</sup>, "ليس بشئ" (hiçbir şey değil)<sup>109</sup>, "لا تحدثوا عن عمرو" ('Amr'dan rivâyette bulunmayınız)"<sup>110</sup>, "لا يكتب" (hadîsleri yazılmaz)"<sup>111</sup>, "لا أستحلي حديثه" (hadîslerini rivâyete uygun bulmuyorum)"<sup>112</sup>, "يدلس" (tedlîs yapar)"<sup>113</sup>, "لم يكن يثبت" (sağlam değil)"<sup>114</sup>, "لاذًا ولاذًا" (ikisi de zayıf/al birini vur birine)"<sup>115</sup> gibi ifadeleri de kullanmıştır.

#### 4.2. Ta'dil Lafızları

İbnü'l-Mübârek'in cerh ettiği râvilerde olduğu gibi tezkiye ettiği râviler hakkında da uzun (cümle) ve kısa (kelime) olmak üzere iki şekilde ta'dil lafızlarını kullandığı görülmektedir. Cümle halinde kullandığı tezkiyelerden bazıları<sup>116</sup> şu şekilde: " ما رأيت أحدا ذكر لي قبل أن ألقاه ثم لقيته إلا وهو على دون ما ذكر " (karşılaşmadan önce övgüyle zikredilen, karşılaştıktan sonra da bu övgüleri hak eden; İbn 'Avn, Hayve ve Süfyân'dan başka hiç kimseyi görmedim.)"<sup>117</sup>, " إذا نظرت في حديث معمر ويونس يعجبني كأنهما خرجا من مشكاة واحدة " (Ma'mer ve Yûnus'un rivâyetlerine baktığım zaman, onların rivâyeti beni hayretler içinde bırakırdı. Sanki her ikisinin rivâyeti, aynı tornadan çıkmış)"<sup>118</sup>, " أيتها الطالب " (Ey ilim talebesi! Hammâd b. Zeyd'in ilmine koş, hilimle ilmimi al, sonra da kaydet)"<sup>119</sup>, " من غير الدهر حفظه فلم يغير حفظ هشيم " (zaman kişinin hâfızasını değiştirebilir. Fakat Hüseyim'in hâfızasını değiştirmedim)"<sup>120</sup>, " إذا حدثك يحيى بن " (senin kitabından daha sahîhini görmedim)"<sup>121</sup>, " بشر عن إنسان فلا تبال ألا تسمعه منه " (YaHYâ b. Bişr sana birinden rivâyette bulunduğu zaman, onun o râviden işitip işitmediğine aldırma)"<sup>122</sup>.

Öte yandan İbnü'l-Mübârek, daha kısa ve tek kelimelik tezkiye lafızları

<sup>108</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/343.

<sup>109</sup> Zehebî, *Mîzân*, 3/577.

<sup>110</sup> Zehebî, *Mîzân*, 3/249.

<sup>111</sup> İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/536.

<sup>112</sup> Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 2/196.

<sup>113</sup> Buhârî, *Târîh*, 2/378.

<sup>114</sup> Zehebî, *Mîzân*, 4/251.

<sup>115</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/271, 8/467.

<sup>116</sup> İbnü'l-Mübârek'in kullandığı ta'dil ifadeleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ek-4. Türkoğlu, *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlimindeki Yeri*, 261.

<sup>117</sup> Buhârî, *Târîh*, 5/163.

<sup>118</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/272; İbn Hacer, *Tehzîb*, 11/450.

<sup>119</sup> Buhârî, *Târîh*, 3/25.

<sup>120</sup> Buhârî, *Târîh*, 8/242.

<sup>121</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/307.

<sup>122</sup> Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahamed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422), 2/544.

da kullanmaktadır: “ثقة (sikadır)”,<sup>123</sup> “مستقيم الحديث (rivâyetleri sağlamdır)”,<sup>124</sup> “صدق (doğru sözlüdür)”,<sup>125</sup> “درة” (inci gibi),<sup>126</sup> “صاحب حديث (hadîs sahibidir)”,<sup>127</sup> “صحيح الكتب (rivâyeti sahîhtir)”,<sup>128</sup> “لم يكن به بأس (onda sakınca yoktur)”,<sup>129</sup> “صحيح الحديث (kitapları sahîhtir)”,<sup>130</sup> “رياح (kazançlıdır)”.<sup>131</sup>

Buraya kadar örnek olarak vermiş olduğumuz cerh ve ta’dil lafızlarıyla ilgili olarak şunları söyleyebiliriz. İbnü’l-Mübârek râvilerin durumunu ifade ederken kısa cerh ve ta’dil lafızlarının yanında uzun cümlelerle de râviyi değerlendirmiştir. Cerhe ve ta’dil kapsamında râvinin hadis rivayetine ehliyetini ortaya koyarken uzun cümleler kullanılması hicrî ikinci asrın önemli özelliklerinden birisidir. Sonraki dönemlerde ise bu uzun cümlelerin yerini daha ziyade kavramlar almış ve râvinin durumunun bir iki kelimeyle ifade edilmesi yaygınlaşmıştır.

### Sonuç

Hicri ikinci asrın meşhur ve otorite muhaddislerinden ve tebe-i tabiîn neslinden olan İbnü’l-Mübârek’in, hadis ve sünnet alanında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Hadisin tedvin ve tasnif dönemlerine yaşayan İbnü’l-Mübârek, Horasan bölgesinde hadisleri tasnif eden ilk kişidir. Bu yönüyle onun düşünce ve yaklaşımları bir yandan yaşadığı dönemin hadis anlayışı ve tasnif zihniyetine ışık tutarken diğer taraftan sonraki dönemlerdeki çalışmalar için de temel teşkil etmektedir.

İbnü’l-Mübârek hadis ve sünnetin kendisine varıp dayandığı muhaddislerden biridir. Bu sebeple ismi medâru’l-hadis içerisinde zikredilmiştir. Hadis tarihinde önemli bir yere sahip olan İbnü’l-Mübârek’in hadis alanında muhtelif konular hakkındaki yaklaşımları, bunların gelişmesine ve şekillenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle isnadın önemini vurgulayan ifadeleri dikkate şayandır. Onun bu husustaki sözleri ve uygulamaları isnad kullanımının gerekliliği konusunda farkındalığı artırmıştır. Ayrıca İbnü’l-Mübârek, râvilerin adalet ve zabtıyla ilgili bazı

<sup>123</sup> Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-tarih* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401), 3/240.

<sup>124</sup> Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-tarih*, 3/83, 133.

<sup>125</sup> Müslim, *Müslim*, Mukaddime, 6.

<sup>126</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 8/478.

<sup>127</sup> Buhârî, *Târîh*, 4/159.

<sup>128</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/129.

<sup>129</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/295.

<sup>130</sup> İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 2/108.

<sup>131</sup> İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/234.

değerlendirmeler de bulunmuştur ki onun bu değerlendirmeleri mezkur konunun da gelişmesine katkı sağlamıştır.

İbnü'l-Mübârek'in cerh ve ta'dil alanında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşmasa da râvilerin biyografisine yer verdiği "*et-Tarih*" isimli bir eserin bulunduğu söylenmektedir. Hatta bu esere bazı âlimlerin atıfta bulunduğu görülmektedir. Her ne kadar bu esere şu an için ulaşma imkânımız olmasa da kaynaklarda İbnü'l-Mübârek'in râviler hakkındaki değerlendirmelerine ulaşılabilmektedir. Kaynakların verdiği bilgilere göre o, yalancı, mübtedi' (propagandist), meçhul, müdellis, hafızası zayıf ve fık sahibi râvileri cerh etmiştir. İbnü'l-Mübârek râvileri değerlendirirken bir takım cerh ve ta'dil lafızları kullanmıştır. Bu lafızlar uzun cümleler ve "sika", "kezzâb" gibi kısa kavramlardan meydana gelmektedir. Daha pratik olması sebebiyle sonraki asırlarda uzun cümlelerin yerini kavramlar almış, bu asırda râvi hakkındaki kısa değerlendirmeler ve istilahlar ise sonraki asırlarda râvi değerlendirmeleri için temel teşkil etmiştir.

Netice itibarıyla İbnü'l-Mübârek'in isnadın önemi ve kullanılmasıyla ilgili açıklamaları ve râvilerin güvenilirlikleri ile ilgili düşünceleri, ceh ve ta'dil ilmi konusundaki değerlendirmeleri kendi döneminde hadis ilmüne katkı sağladığı gibi güncelliğini de korumaktadır. Zira isnad, adalet-zabt, cerh ve ta'dil gibi konular geçmişte olduğu gibi günümüzde de hadisin en temel konularını oluşturmakta ve aktüalitesini korumaktadır. Böyle olunca da hem geçmişte ulemanın bu konulara yaklaşım ve çalışmaları hem de günümüzdeki çalışmalar hadis tarihinin daha da aydınlanmasına ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

### Kaynakça

- Abdullah b. el-Mübârek. *Kitâbü'z-Zühd ve yelîhi kitâbu'r-rekâik*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî el-Himyerî. *Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Meclisu'l-İlmî, 1403.
- Ahamed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1401.
- Aşikkutlu, Emin. "Fısk". 13/38-39. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1996.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahîhi Buhârî Muhtasarı Tecrîdi Sarîh*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Boga. ————— 317  
Dimaşk: Dâru İbn Kesîr/Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-. *et-Târîh'ul-kebîr*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmânî, ts.
- Cezâirî, Tâhir b. Salih. *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Cehâlet". 219. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 27. Basım, 2012.
- Davudoğlu, Ahmet. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- Erul, Bünyamin. "Tedlîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

◆ Etbâu't-Tâbiîn Neslinden Gelen Bir Âlim Zaviyesinden İsnad ve İsnadla İlgili Bazı Konulara Bakış: Abdullah b. Mübârek'in Yaklaşım ve Katkıları

Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân. *el-Ma'rifetü ve't-tarih*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401.

Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetü ulumi'l-hadîs*. thk. Seyyid Mu'zam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru Ğarbi'l-İslâmî, 2002.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî, İbrahim Hamdi el-Medenî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1357.

Hererî, Muhammedü'l-Emin b. Abdillâh el-Üramî el-Alevî el-. *Şerhu Sahîhi Müslim (el-Kevekbü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc)*. 26 Cilt. Mekke: Dâru'l-Minhâc-Dâru Tavkî'n-Necât, 1430/2009.

İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ Kitâbi İbnü's-Salâh*. thk. Rebi' b. Hâdî. Riyâd: Dâru'r-Raye, 1994. 318

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tabakâtu'l-müdellisîn (Ta'rîfu ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs)*. thk. Asım b. Abdillâh. Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1403.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. thk. İbrahim ez-Zeybek, Adil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1995.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim el-Bustî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmud İbrahim. Haleb: Dâru'l-Vaî, 1396.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm el-Bustî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak. *Sahîhu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zami. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabi, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh. *es-Sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405.
- Mahir Yasîn el-Fuhl. *Buhûs fi'l-mustalah*, ts.
- Mizzî, Cemalüddin Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Maruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Moğultay b. Kılıç. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Muhammed b. Cemal. *el-İmâm İbnü'l-Mübârek ve menhecühü fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: İsâ'l-Bâbi'l-Halebî ve Şürakâ, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdirrahmân el-. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe. Dâru Tayyibe, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ. *el-İlel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve Diğerleri. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

◆ Etbâu't-Tâbiîn Neslinden Gelen Bir Âlim Zaviyesinden İsnad ve İsnadla İlgili Bazı Konulara Bakış: Abdullah b. Mübârek'in Yaklaşım ve Katkıları

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyânî, 1395.

Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Asır*, 2015.

Türkoğlu, Hamdi. *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora, 2019.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. baskı., 1992.

Vellvî, Muhammed b. Ali b. Adem Musa İsyûbî el-. *Kurretu ayni'l-muhtâc fi şerhi Mukaddimeti Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*. Dâru İbnî'l-Cevzî, 1424.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhamme el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. 320  
*Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.